

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

բանասիրական գիտ. դոկտոր, ՄՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Հայաստայի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, թերևս, խեթական և հայաստական արքաների համաձայնագրի մի հատված է: Ստորև ներկայացվում է այդ դիցարանի սեպագիր բնագրի հայերեն թարգմանությունն ըստ Ա. Քոսյանի մանրամասն ըննության և մեկնաբանության¹:

Հայասայի Ս.GUR [աստվածը], Պատտեու(-)[...] քաղաքի

INANNA աստվածուհին

Դատարկ տող

Լախիրխիլա քաղաքի [... -š/tannuš [աստվածը], [... քաղաքի]

Zagga(-)[...] աստվածը,

Արնիյա քաղաքի [⁰Ս աստվածը], Կամ?- [... -a]n?-ze?-

ռ[a] քաղաքի Tarumuš աստվածը,

Պախխուտեյա քաղաքի [⁰Ս աստվածը], Teriditunni[š]

աստվածը

Տամատտա քաղաքի, Գացու[?] քաղաքի Unagaštaš աստվածը,

Արխիտա քաղաքի ⁰Ս takšannaš աստվածը, Baltaik

աստվածը

Դուգգամանա քաղաքի, Պարրայա քաղաքի Unagaštaš աստվածը,

¹ KUB XXVI, 39, IV, 26 (խեթական աղբյուրները հղվում են որպես KBo - Keilschrifttexte aus Boghazköi և KUB - Keilschrifturkunden aus Boghazköi): Ա. Քոսյան, Հայասայի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄԱԵԺ, թ. XXIV, Երևան, 2005, էջ 455: Արձանագրության այլ հրատարակությունները տե՛ս օրինակ E. Forrer, *Hajasa-Azzi, Caucasia*, 9, 1931, S. 6. Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 46-47, Գ. А. Капанцян, *Историко-лингвистические работы*, т. 1, Ереван, 1956, 88. В. Н. Хачатрян, *Восточные провинции Хеттской империи*, Ереван, 1971, с. 148. F. Haas, *Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands. Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* (Xenia 17), Konstanz, 1986, S. 24:

Գասմիյախա քաղաքի [...r]a?huhəš աստվածը,

Šilli[i?~x-]-l[i? աստվածը ... քաղաքի]:

Այսպիսով՝ տեքստում հիշվում են տասնչորս «քաղաքների» աստվածներ, որոնցից երկուսը կրկնվում են (գաղափարագրով ներկայացված ամպրոպի աստվածը՝ ԾԱ եւ Սոգաժաժ-ը): Այս դիցարանը մեզանում ուսումնասիրվել է հիմնականում հայ ցեղանվան՝ Հայասայի հետ կապի առնչությամբ: Հեղինակավոր գիտնական Գրիգոր Ղափանցյանը հայասական անունները (անձնանուններ, դիցանուններ, տեղանուններ) փորձել է համապատասխանեցնել հինարեւելյան, հիմնականում՝ խոտիական հիմքերի հետ՝ դրանով ձգտելով ցույց տալ նրանց հայկական բնույթը եւ կապերը (նա գտնում էր, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու չէ, այլ ազգակից տեղի հին ոչ հնդեվրոպական լեզուներին՝ խոտիերեն, ուրարտերեն, խաթերեն, վրացերեն եւն, որոնց մեջ էր մտցնում նաեւ հնդեվրոպական խեթերենը)²: Այս հարցին անդրադարձած մեր մյուս հեղինակավոր գիտնականը՝ Գեորգ Ջահուկյանը, սկզբից փորձել է ցույց տալ, որ Հայասայի լեզուն հնդեվրոպական՝ անատոլիական (խեթալուվիական, հայերենից շատ տարբեր) մի լեզու էր³, իսկ հետագայում՝ գտնել հայկական կապեր եւ ցույց տալ Հայասայի լեզվից պահպանված անունների որոշ մասի հայկական լինելը, որով եւ պիտի հաստատվեր Հայասայի հայկական լինելու դրույթը⁴:

Այսպիսով, եթե նույնիսկ համարենք, որ Ղափանցյանի դիտողությունները եւ համադրությունները ճիշտ են, ապա հենց իր ժամանակի գիտության լույսի ներքո նրա աշխատանքը ցույց է տալիս Հայասայի լեզվի եւ դիցարանի ոչ հայկական բնույթը: Իսկ Ջահուկյանի աշխատանքը հիմնականում անունների ենթադրական, վերացական ստուգաբանություն է: Եվ որքան էլ ցավալի է հայագիտության համար, այդ երկու ականավոր հեղինակների աշխատություններն էլ, չնայած բազում դիպուկ դիտարկումներին, ժամանակակից գիտության պահանջներին համապատասխան եւ համոզիչ համարվել չեն կարող: Իսկ նրանցից հետո հրապարակված շատ աշխատանքներ ուղղակի կրկնում են նրանց դրույթները եւ եզրակացությունները: Պետք է հաշվի առ-

² Գ. Ա. Капанцян, Хайаса – колыбель армян, Ереван, 1947 (Историко-лингвистические работы), т. 1, с. 7-265.

³ G. B. Djahukian, The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages, Archiv Orientalni, 1961, 29/3, p. 353-405. Գ. Բ. Джаукян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964. Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայասայի լեզվի հիմնատոլիական ծագման վարկածը, ՊԲՀ, 1976, թ. 1, էջ 89-110. Նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային շրջան, Երևան, 1987, էջ 322-341:

⁴ Գ. Բ. Джаукян, О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, N 1, с. 60-79, N 2, с. 68-88.

նել նաև գիտության զարգացումը և նոր փաստերի ի հայտ գալը, ինչն անխուսափելիորեն իջեցնում է հին աշխատանքների արժեքը, դարձնում դրանց գիտության պատմություն, և անհրաժեշտություն առաջացնում նոր ուսումնասիրությունների հրապարակման համար:

Իսկապես, չափազանց դժվար խնդիր է՝ պարզել Հայասայի անունների էթնիկական հիմքերը և ստուգաբանությունը: Աստվածների անունների մեծ մասը կիսատ է պահպանվել, մի մասը նշված են գաղափարագրով. ինչ են նշանակում պահպանվածները, անհայտ է: Դա հնարավոր է դարձնում կամայական մեկնաբանությունները: Երբեմն էական դեր է կատարում նաև ցանկալին իրական համարելու կամ ցանկալին հիմնավորելու ձգտումը, որը հակասում է գիտական մոտեցմանը և բնորոշ է մեզանում բավական տարածված մերձգիտական բնույթի աշխատանքներին:

Այս աշխատանքում մենք օգտվել ենք ժամանակակից գիտության նոր տվյալներից, օգտագործել համեմատական առասպելաբանության և կառուցվածքային ուսումնասիրության մոտեցումներ: Մենք փորձել ենք պարզել, թե այդ աստվածները հանդիպում են այլ համատեքստերում, երբեիցե նույնացվել են այլ աստվածների հետ, ինչ է հայտնի նրանց մասին, ինչ հերթականությամբ և ինչ խմբավորմամբ են հիշատակվում նրանք և ինչ նոր կապեր կարելի է բացահայտել այդ հիման վրա⁵: Ստացված արդյունքները որոշակիորեն տարբերվում են նախորդ ուսումնասիրությունների հետևություններից:

Խաթական տարր. Առաջին տեղում են Հայասա «քաղաքի» (երկրի) U.GUR աստվածը⁶ և INANNA աստվածուհին, որոնք գրավում են առաջին տողը և պարզորոշ առանձնացված են մյուս աստվածներից՝ հաջորդ տողը դատարկ է թողնված (թեև հնարավոր է, որ այդ տողը բաց է թողնվել հետագայում լրացնելու համար): Սա մեծ աստվածների մի զույգ է, հավանաբար աստվածների նահապետն ու նրա կինը⁷: Անունները ներկայացված են գաղափարագրով, այսինքն՝ տեղական աստվածները համապատասխանեցվել

⁵ A. Y. Petrosyan, The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, Washington, 2002, p. 128-131. Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայկական դիցաբանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, թ. 2, 2004, էջ 221-225. Ա. Ե. Պետրոսյան, Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր, Երևան, 2006, 29-34. A. Y. Petrosyan, State Pantheon of Greater Armenia, Earliest Sources. Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, N 2, 2007, p. 189-191:

⁶ Արձանագրությունը վնասված է, և Ֆ. Հասան առանց ընթերցման է թողնում առաջին աստծու անունը, բայց այն, որ Հայասայի գլխավոր աստվածը U.GUR-ն էր, դժվար է կասկածել (տե՛ս ստորև):

⁷ Այս աստվածների վերաբերյալ տե՛ս Ա. Ե. Պետրոսյան, Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր, էջ 29-34:

են միջագետքյան U.GUR-ին և INANNA-ին: U.GUR-ը միջագետքյան Ներգալ աստծու, իսկ INANNA-ն՝ մայր աստվածուհու գաղափարագիրն է, այլ կերպ ասած՝ շումերոգրամը (աքադ. Իշտար): U.GUR-ը, կարծում են, սկզբնապես եղել է Ներգալի թրի անվանումը՝ աքադ. Սգար «կործանիչ» իմաստով, որն աստվածացվել է որպես Ներգալի «վեզիրը»⁸: Արդեն հինքարեական դարաշրջանից (Ք. ա. Բ. հազարամյակի սկզբից) նա նույնացվել է Ներգալին և դարձել նրա հիմնական անուններից մեկը: Ներգալը հնագույն միջագետքյան աստված էր՝ կապված մահվան և պատերազմի հետ, անդրաշխարհի տիրակալը, որի պաշտամունքը հետագայում տարածվել է նաև այլուրեք⁹: Խեթական և լուվիական աղբյուրներում U.GUR-ը հիշվում է շատ հաճախ: Հիշատակվում են, մեկական անգամ, Խալպուտիլին քաղաքի U.GUR-ը և նրա պաշտամունքը Զիխիլայում, ապա և բազմիցս՝ Հայասայի U.GUR-ը (KBo IV 13 ii 21, iii 7, iv [3], 24, vi 33+; KUB X 82.5; XIX 128 ii 10, vi 19; KUB XXVI 39 iv 26; IBoT III 15 I 6-7)¹⁰: Սա ցույց է տալիս, որ խեթական կայսրության և նրա ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներից հենց Հայասան է եղել U.GUR-ի պաշտամունքի կենտրոնը (հայտնի է նաև «Հայասայի U.GUR-U.GUR» կրկնակի անունով ներկայացված աստվածը): Խեթա-խաթական ավանդույթում, Ք. ա. Բ. հազարամյակի կեսից, Ներգալ/U.GUR-ը նույնացվել է խաթական Šulikatte «Սուլի արքա», կամ Šulinkatte՝ «Սուլիի արքա» աստծուն¹¹, որի «արքա» լինելը նորից շեշտում է U.GUR-ի տիրող դիրքը դիցարանում: Իմիջիայլոց, խաթական ավանդության մեջ հայտնի է օջախի հետ կապված Zilipuri աստվածը, որը նույնպես ներկայացվել է U.GUR գաղափարագրով¹², այսինքն, այս երկու աստվածները, գոնե որոշ առումներով, նույնական են:

U.GUR գաղափարագրով ներկայացվող աստվածը պաշտվել է և՛ արադական Միջագետքում, և՛ խոտիական երկրներում, և՛ խեթական աշխարհում: Մեզ համար կարևորը վերջինն է: Ասվածից երևում է, որ խեթական Փոքր Ասիայում այդ աստծու պաշտամունքի հիմնական երկիրը Հայասան էր, որ հենց Հայասայի U.GUR-ն էր պաշտվում ողջ խեթական աշխարհում, այսինքն՝ Հայասայի U.GUR-ն էր նույնական խաթական Šuli(n)kate-ին և Zilipuri-

⁸ W. G. Lambert, *Studies in Nergal*, Review of E. Weiher, *Der Babylonische Gott Nergal*, *Bibliotheca Orientalis*, N 30, 1973, p. 356.

⁹ Reallexikon des Assyriologie (այսուհետև՝ RLA), N 9, S. 215-226.

¹⁰ B. H. L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Parts 1, 2, Leiden-New York-Köln, 1998, p. 839.

¹¹ E. Forrer, նշվ. աշխ., S. 6 ff. V. Haas, նշվ. աշխ., S. 367, 599.

¹² G. Torri, *Lelwani: Il culto di una dea ittita*, *Vicino Oriente Quaderno* 2, Roma, 1999, p. 11-12, 16 (նդ. ըստ A. Archi, *The Anatolian Fate Goddesses and Their Different Traditions, Diversity and Standardization*, 2011, p. 3. Այս աստծու հիշատակությունները տես van Gessel, նշվ. աշխ., p. 581-583):

ին: Ըստ այդմ, հավանաբար, Հայասայի U.GUR-ն էր, որը ոչ գաղափարագիր գրությամբ, այսինքն՝ անունով, կոչվում էր Šuli(n)katte.

Šuli(n)katte-ն համարվում էր հայրը խաթական ամայրույի աստված Taru-ի, որը հայտնի է նաև Tarawa ձևով: Եվ հայասական դիցարանի վեցերորդ աստված Tarumu-ն, անկախ վերջավորության մեկնաբանությունից, անբաժանելի է թվում Taru/Tarawa-ից ու կարելի է պատկերացնել այդ նույն դիցանվան մի ածանցյալ կամ բարբառային տարրերակային ձևը¹³:

Հայասական երրորդ աստծու անունը, որից պահպանվել է վերջին մասը՝ -š/t-an-nu-uš, ըստ մի վարկածային ընթերցման, կարող է լինել Izzištanuš¹⁴, խաթական արևելի աստված Eštan-ի անունից (խաթ. Ezzi Eštan-ից՝ «բարի օր», «բարի արևելի աստված» կապակցության խեթական գրեղաձևն է)¹⁵:

Այսպիսով, այս դիցարանում առաջին հերթին աչքի է զարնում խաթական տարրը: Գաղափարագրով ներկայացված են խաթական Սուլի(ն)կատտեն, նրա որդի Տարու/Տարավայի անվան մի տարրերակը եւ, որոշ փոքր հավանականությամբ, Իցցիստանուսը: Խաթերը հին Փոքր Ասիայի ոչ հնդեվրոպական բնիկներն էին, որոնք հետագայում լուծվեցին խեթերի մեջ՝ թողնելով նրանց իրենց անվանումը: Խեթական կայսրության կենտրոն Խաթուսաս ամայրաքաղաքը խաթական կենտրոն է եղել մինչև խեթերի կողմից գրավվելը: Նրանց լեզուն, որով խեթական դարաշրջանից մի շարք տեքստեր են հայտնի, առավել հաճախ համարվել է կապված հյուսիսարևմտակովկասյան (արխազա-ադրդական) լեզուների հետ¹⁶: Խաթերից արևելք՝ Խեթական կայսրության հյուսիս արևելքում, մինչև Պոնտոս, խեթական դարաշրջանում բնակվել են կասկական ցեղերը: Կասկերի լեզվից միայն որոշ անուններ են պահպանվել խեթական աղբյուրներում, որոնց հիման վրա նրանք սովորաբար համարվել են ծագումնաբանորեն կապված խաթերի եւ հյուսիսարևմ-

¹³ Տևն Դ. Բ. Джаукян, Хайасский язык..., с. 51 եւ հեղինակի այլ աշխատություններում (վերլուծվում է իբրեւ խեթ. Taru-muwa > Tarumu՝ իբր «Տարուի ուժ», Տարուն էլ համարվում է խեթական, եւ ոչ խաթական դիցանուն (ըստ հնացած մեկնաբանության՝ «ժամանակի աստված»): Կարելի է հիշել նաև, որ տարածաշրջանի սեպագիր անուններում երբեմն առկա է w/m հերթագայությունը եւ այդ դեպքում հնարավոր է Tarumu-ն պատկերացնել որպես Tarawa-ի մի տարրերակ:

¹⁴ В. Н. Хачатрян, Восточные провинции..., с. 148, հմմտ. Ա. Վ. Քոսյան, Հայասայի աստվածները, էջ 450:

¹⁵ Այս դիցանվան վերաբերյալ տե՛ս RLA, N 5, 1976-1980, S. 227-228:

¹⁶ Տևն В. В. Иванов, Об отношении хаттского языка к северозападнокавказским, Древняя Анатолия, Москва, 1985, с. 26-59: Ըստ վերջին մի ուսումնասիրության՝ խաթերներ մտնում է սինո-կովկասյան լեզուների ընտանիքի մեջ՝ որպես նրա առանձին՝ հյուսիսարևմտակովկասյաններից տարբեր ճյուղ, տե՛ս А. Kassian, Hattic as a Sino-Caucasian language, Ugarit-Forschungen, Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas, Bd. 41, 2010, 309-447:

տակովկայան ցեղերի հետ¹⁷: Նրանց դիցարանը, առկա տվյալներով, փաստորեն խաթական է, կամ գոնե շատ չի տարբերվում խաթականից եւ, ըստ այդմ, կարելի է կարծել, որ կասկերը եղել են խաթերի երկրորդ ճյուղը, նրանց ենթաէթնիկ մի խումբը, որը խեթերի ճնշման տակ առանձնացել է հյուսիսարեւելյան տարածքներում¹⁸: Իսկ մինչեւ ռոր է տարածված եղել խաթա-կասկական լեզուն: Ի. Զինգերն այդ առթիվ հիշում է Հայաստայի U.GUR-ին եւ Տարումուին՝ որպես խաթական Սուլինկատտեի եւ Տարուի համապատասխանություններ, ապա՝ Պոնտոսում եւ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արեւմուտքում բնակվող հունական աղբյուրների մետաղագործ խայտորներին, որոնց ցեղանունը կապվում է խաթական hapalki «երկաթ» բառի հետ¹⁹: Ըստ այդմ՝ Սեւ ծովի ափերը, սկսած Սինոպից մինչեւ Կովկասյան լեռներ, կարող են համարվել նույն՝ խաթական էթնոմշակութային տարրի գոտի:

Բայց կարելի է ցույց տալ, որ խաթերները տարածված է եղել ավելի հարավ-արեւելք եւ շփվել է հայկական տարրի հետ: Այդ առումով հատկանշական է արմենոխայտորների ցեղի հիշատակությունը (Հայաստայի եւ Պոնտոսի շրջանում), որոնց անվանումը հուշում է հայերի եւ խաթալեզու տարրի՝ միասնական տարածքներում բնակվելու փաստը: Կան նաեւ հայ-խաթական անվանաբանական համընկնումներ: Այսպես՝ Քսենոփոնը Մշո դաշտի գետը՝ Մեղրագետը, անվանում է Teleboas (Τηλεβόας, Anab. IV, 4, 3)²⁰: Այս անունն ակնհայտորեն համադրելի է teleb/p- արմատով հին փոքրասիական եւ բալկանյան անունների հետ՝ հմնտ. Teleboai (Տափոսի հին բնակիչների անվանումը, Teleboas (Լիկաոնի որդին), Telephos (Միսիայի առասպելական արքա) են, որոնք կապվում են խաթական Teleb/pinus, կրճատ՝ Teleb/pi դիցանվան հետ²¹

¹⁷ Г. Г. Гиоргадзе, К вопросу о локализации и языковой структуре касских этнических и географических названий, Переднеазиатский сборник, т. I., Москва, 1961, с. 161-210. Նույնի՝ Неиндоевропейские этнические группы (хатты, каски) в древней Анатолии по хеттским клинописным текстам, Разыскания по истории Абхазии/Трузия, Тбилиси, 1999: Իր երկրորդ աշխատության մեջ, տպված Վրաստանի անկախացումից հետո, երբ ուժեղացել են ազգայնական միտումները, Գիորգաձեն հնարավոր է համարում կասկերի արեւմտաքաղաքական ծագումը: Ինչեւէ, կասկերի ցեղանունը համարվում է նույնական չերքեսների հայ. գաշք, վրաց. կաշագ/կ, հուն. Կասալիսիա, ոռու. կոսոգ անվանումների հետ, տե՛ս Գ. А. Меликишвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 70. Ս. Ներսիսյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 42, 101, 129, И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 12, прим. 7:

¹⁸ I. Singer, Who were the Kaška? Phasis, 10/1, 2009, p. 166-181.

¹⁹ I. Singer, նշվ. աշխ., 177.

²⁰ Այս գետի՝ Մեղրագետի հետ նույնացման մասին տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Անարասիսը եւ Հայաստանը. Քսենոփոն, Անարասիս, Երևան, 1970, էջ 225-226:

²¹ Տե՛ս օրինակ՝ Л. А. Гиндин, Миф о поединке и мифология Аполлона (на материале I-III гомеровских гимнов). Славянобалканское языкознание: античная балканистика и сравнительная грамматика, Москва, 1977, с. 109-111. Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский,

(որն, իմիջիայոց, պաշտվել է նաև կասկերի կողմից)²²: Այս աստվածը հանդես է գալիս որպես ամպրոպի աստծու անհետացող որդի, որին կարողանում է գտնել միայն մեղուն (հմնտ. Մեղրագետ-մեղր-մեղու առնչությունը)²³:

Մեղրագետի ավազանը՝ Մշո դաշտը, Տարոն գավառն է, հին հնչողությամբ՝ Տարան, միանգամայն համեմատելի Տարոնի անվան Tarawa ձևի հետ (այդպես է նա հանդես գալիս խեթերեն տեքստերում)²⁴: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում Տարոնը պաշտամունքի կենտրոնն էր Վահագն աստծու, որին հաճախ ամպրոպային հատկանիշներ են վերագրում²⁵: Տարոն ներկայացվել է ցլի տեսքով եւ պարզ չէ, թե կապ կա՞ նրա անվան եւ հնդեվրոպական ու սեմական լեզուներում «ցուլ» նշանակությամբ նմանահունչ արմատների հետ (համապատասխանաբար՝ *tauro- եւ *tawr-)²⁶: Հատկանշական է, որ Տավրոս (հմնտ. հուն. tauros «ցուլ») լեռների՝ Մուշից հարավ՝ Վահագնի տաճարի դիմաց գտնվող հատվածը կոչվել է Ցուլ (Փավստոս Գ. ԺԴ.):

Այս համընկնումները ցույց են տալիս, որ խաթերենը կամ նրա մի բարբառը հնում խոսվել է Հայկական լեռնաշխարհում²⁷, ի մասնավորի՝ Տարոնում: Այս առթիվ նշենք, որ Հայասան թեև սովորաբար տեղայնացվում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Բարձր Հայքում եւ մերձակայքում,

Гомер и история Восточного Средиземноморья, Москва, 1996, с. 293-298:

²² I. Singer, նշվ. աշխ., 2009, p. 175.

²³ Այդ աստծու հետագա հիշողությունը կարող է համարվել այն լեզնդը, որի համաձայն Տիր աստվածը սովորություն է ունեցել մեղր ուտել Մեղրագետի ափին գտնվող Տիրկատար լեռան վրա (Մուշի մոտ), տե՛ս Ա. Տ. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 74:

²⁴ E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux Hittites, Paris, 1947, p. 33.

²⁵ Տարան տեղանունը համադրվել է անատոլիական ամպրոպի աստծու անվան հետ, տե՛ս Ա. Բ. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 92-103: Այս հարցում անհրաժեշտ է որոշ ճշգրտումներ մտցնել: Ինչպես ասվեց, Տարոն խաթական, ոչ թե խեթական ամպրոպի աստծու անունն է: Ամպրոպի աստծու խեթա-լուվական անունները՝ հիերոգլիֆային լուվիերեն Tarhunt (< Tarhuwant-), Tarhunza (< Tarhunts-), երբեմն կրճատ՝ Tarhu-, որը խեթերենում երկրորդային ձևով դառնում է Tarhun(a), ծագում են հնդեվրոպական *terh₂- «հաղթել, անցնել» արմատից (հնչել է տարիս- (հմնտ. հունական գրքությամբ ավանդված էտրուսկների փոքրասիացի նախնու Τάρχων-, Τάρκων- անունը, Ստրաբոն 5.2.2, հմնտ. եւ լիկ. Trqqa-, Trqqnt-, թրակ. Τορκος/ Τορκος, լատ. Tarquinius եւն): Այս ձևերը տարբերվում են ամպրոպի աստծու մյուս հնդեվրոպական անուններից եւ, ակնհայտորեն, ձևավորվել են խաթական Տարոնի ազդեցությամբ՝ վերաիմաստավորվելով հնդեվրոպական համահունչ հիմքով, տե՛ս D. Schwemer, The Storm Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies (Part II). Journal of Ancient Near Eastern Religions, N 8, 2008, p. 19: Հնդեվրոպական *terh₂- արմատի վերաբերյալ, այս համատեքստում, տե՛ս C. Watkins, How to Kill a Dragon, New York, Oxford, 1995, 343 ff.

²⁶ D. Schwemer, նշվ. աշխ., էջ 19:

²⁷ Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայերէնի եւ Փոքր Ասիայի հնագոյն լեզուների առնչութիւններ, ՀՀՀՄ, 2011, էջ 393-394:

բայց վաղուց արդեն կարծիք է եղել նրա՝ մինչև Վանա լիճ տարածված լինելու եւ, այսպիսով նաեւ Տարոնը ընդգրկած լինելու վերաբերյալ²⁸: Վերջերս այդ կարծիքի օգտին նոր փաստարկներ են ներկայացրել Ա. Քոսյանը եւ Ռ. Ղազարյանը²⁹:

Արիական կապեր. Միջագետքի խոտիական երկրներում, հատկապես Միտաննի թագավորության իշխող դասի անուններում Ք. ա. Ռ. հազարամյակից ի հայտ են գալիս հնդիրանական մի լեզվի հետքեր: Գիտության մեջ այդ տարրն ընդունված է կոչել միտաննիական կամ միջագետքյան արիացիներ (արիացի տերմինով ներկայումս կոչվում են հնդիրանական լեզուների կրողները): Նրանց լեզվից հայտնի են մի շարք անձնանուններ, մի քանի դիցանուն (հնդկական դիցանունների տեղական համարժեքները) եւ մի քանի բառ: Հնդիրանական անվանաբանությունը բավական հայտնի է, եւ այդ անունները հին միջագետքյան իրականության մեջ նշանակալիորեն տարբերվում են մյուսներից եւ բավական ճշգրտությամբ նույնացվում: Ա. Քոսյանը ցույց է տվել նրանց մի քանի անունների առկայությունը Հայաստայի մերձակայքում³⁰:

Հնդիրանական կապեր եւ անուններ ի հայտ են գալիս նաեւ Հայաստյում: Խեթական արձանագրություններում U.GUR-ը երբեմն հանդես է գալիս š(a)-ummatar եւ նման կոչումներով. հիշվում է նաեւ Šaummatari աստվածությունը³¹: Այս անվանումների առաջին մասը համեմատվում է հին հնդկական առասպելաբանության սրբազան խմիչք soma-ի (որը ծագում է հին *sauma ձևից), իսկ ողջ անունը՝ հնդ. soma-dhara, soma-dhāri «սոմա ունեցող, տիրող» բարդության հետ (խեթերեն ուղղագրությունը չի տարբերակում d եւ t հնչյունները)³²: Մյուս կողմից, Ներգալը խեթական ավանդույթում նույնացվել է Agni- / Akni- աստծուն, որի անունը նույնական է հին հնդկական կրակի աստված Ագնիի հետ եւ, այսպիսով, արիական փոխառություն է³³: U.GUR գաղափարագրով, ինչպես

²⁸ Հայաստայի տեղայնացման վերաբերյալ կարծիքները տես Ա. Քոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական աղբյուրների), Երևան, 2004, էջ 48-50:

²⁹ Ա. Քոսյան, Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում). Հայկագունիներ, Երևան, 2013, էջ 48-63. Ռ. Ղազարյան, Տուրուքերանում Հայաստայի տեղորոշման հարցի շուրջ. Հայկագունիներ, էջ 113-117: Տես նաեւ Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006, էջ 127-128:

³⁰ Ա. Վ. Քոսյան, Արիացիները Պալիստովայում, ՄՄԱԵԺ, Երևան, XXV, 2006, 247-258. A. V. Kosyan, An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus, vol. 10/1, 2006, p. 1-6:

³¹ van Gessel, նշվ. աշխ., p. 838, 840.

³² H. G. Güterbock, The God Šuwalīyat Reconsidered. Revue Hittite et Asiatique, N 19, 1961, p. 10, 17-18, n. 12. V. Haas, Geschichte der hettitischen Religion, Leiden-New York-Köln, 1994, S. 368.

³³ Տես օրինակ B. B. Иванов, Культ огня у хеттов. Древний мир, Москва, 1962, с. 272. van Gessel, նշվ. աշխ., p. 8: Ներգալը Ք. ա. Գ. հազարամյակի կեսից Սիրիայում նույնացվել էր Ռաշապ աստծուն, որի անունն իմաստավորվում է որպես «բոց, կրակ» (արեւմ-

ասվեց, ներկայացվել է նաև խաթական Zilipuri աստվածը, որն առնչվում է օջախի, եւ այսպիսով՝ նաև կրակի հետ: Այսպիսով, հայաստական Ա.GUR-ը, մահվան եւ պատերազմի աստված լինելուց գատ, եղել է նաև կրակի եւ օջախի աստված եւ համադրվել «միջազեւոքյան արիացիների» Ագնիի հետ:

Հայաստայի դիցարանի աստվածների շարքում հինգերորդ եւ յոթերորդ տեղերում ^ժՍ-ն է, տասներորդը՝ ^ժՍ takšanna-ն: Այլ աղբյուրներից էլ հայտնի են Հայաստայի եւ Ագնիի ^ժՍ-ները: ^ժՍ-ն սեպագրում ամպրոպի, կամ այլ կերպ՝ փոթորկի աստծու գաղափարագիր գրչության ձեւն է: Հին Մերձավոր Արեւելքում ամպրոպի աստվածը հաճախ պատկերվում էր՝ ձեռքին կացին կամ մուրճ բռնած: Դրանով նա նմանվում էր հնդեվրոպական ամպրոպի աստծուն, որն իր զենքով՝ մուրճ-կայծակով, հալածում, հաղթում, սպանում է առասպելական օձ-վիշապին³⁴: Հնդեվրոպական լեզուներում «կացին» իմաստով տերմիններ ձեւավորողը մեկն է *tekʰs- արմատը, «սարքել, արարել, հատկապես կացնով», «կացին» իմաստներով (հմմտ. լատ. texo «հյուսել, հյուսնել», հուն. τέκτω «հյուսն», խեթ. takš- «սարքել», հնդ. takšan- «հյուսն», takšati «ձեւավորել, սարքել», ավեստ. tašan «արարիչ», ապա եւ ավեստ. taša- «կացին», հին բարձր գերմ. dehsa «կացին» բառերը): Այս արմատով էր նշանակվում արարիչ աստծու՝ հյուսնի աշխատանքի հետ համեմատվող տիեզերածին գործողությունը, իսկ ամպրոպային առասպելաբանության համատեքստում արարիչը ամպրոպի աստվածն է: Եղած հնարավորությունների սահմանում հավանական է թվում ^ժՍ takšanna-ի կապը հենց հնդկական բառերի հետ՝ որպես արարող կացնավոր աստված³⁵: Մենք մեր աշխատանքներում փորձել ենք ցույց տալ, որ խոռոա-ուրարտական ամպրոպի աստծու՝ Թեշուր-Թեշեբայի անունը հնդեվրոպական է եւ ծագում է այդ արմատից³⁶: Ըստ այդմ, հնարավոր է, որ

տասնմ. ršp. տեւ RLA, No 9, S. 215, 218; G. Leick, A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, London, New York, 1991, p. 143. Мифы народов мира, т. 2, с. 373): Ներգալն ինքը համեմատվում է կրակի հետ, իսկ նրա կրկնակ էրրան մարմնավորել է այրված հողը (սեմական hrr «այրել», տեւ J. J. Roberts, Erra Scorched Earth, Journal of Cuneiform Studies 24, p. 11-16. А. Е. Петросян, Армянский эпос и мифология, Ереван, 2002, с. 43, прим. 68, 105, 133): Սա հիմնավորում է խեթ. եւ հնդ. Ագնիների նույնությունը:

³⁴ Տեւ օրինակ В. В. Иванов, В. Н. Топоров, Исследования в области славянских древностей, Москва, 1974, с. 5.

³⁵ ^ժՍ takšanna-ն փորձել են բացատրել խեթական հիմքերով, որպես «հավասարության աստված» կամ «միջօրեի աստված» (տեւ E. Forrer, նշվ. աշխ., S. 8. Г. Б. Джаукян, Хайасский язык..., с. 54-55. Գ. Բ. Ջախուկյան, Հայաստայի լեզվի..., էջ 95), ինչը հավանական չի թվում առասպելաբանական անվանաբանության տեսակետից: Հայտնի է նաև Takšana քաղաքը (հիշատակված մի արադերեն տեքստում), որտեղից խեթական Խաթուսիլի արքան անասուններ է վերցրել, տեւ G. del Monte, J. Tischler, Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, S. 386:

³⁶ Տեւ հատկապես А. Petrosyan, The Cities of Kumme, Kummanna and Their God Teššub /

այս արմատի ածանցյալը Թեշուրի դեպքում վերածվել է դիցանվան, իսկ հայաստանի աստծու դեպքում մնացել որպես մակդիր: Սա ցույց է տալիս ամպրոպի աստծու առնչությունը *tek's- արմատի հետ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ավանդույթներում, որն ակնարկում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ տարբեր շրջանների ամպրոպի աստվածների միասնական բնույթը³⁷:

Ուրարտական կապեր. Հայասան, որտեղ էլ այն տեղադրենք, գտնվել է խոռոա-ուրարտական էթնիկական տարրի հարեանությամբ³⁸: Ինչպես տեսանք, հայաստանի Ս.GUR-ը, այլ գործառնությունների հետ համատեղ, նաև կրակի աստված է եղել: Դրանով նա նմանվում է ուրարտական դիցարանի գերագույն աստված Խալդիին, որը պատկերվել է բոցերի մեջ, ձեռքին այրվող մի նիզակ, եւ այդպիսով, պիտի որ նաև կրակի աստված լիներ³⁹: Խալդին, ուրարտական գործի առաջնորդը, նաև ռազմի աստված էր, ինչպես Ներգալը: Ներգալի գեներից էր թուր / դաշույնը՝ (patru / namšaru), Ս.GUR-ի առարկայական սիմվոլը⁴⁰, իսկ Խալդիի սիմվոլն էր ծիսական մեծ նիզակը (կամ նիզակի/թրի շերը)⁴¹:

Խալդիի կերպարում մահվան աստծու գործառնությո բացահայտ չի երևում: Բայց դիցարանի գերագույն աստվածները կարող են ունենալ նաև մահվան աստծու գործառնություններ: Խալդին, կարծում են, «ապրում» էր ժայռի մեջ, որը համադրելի է անդրաշխարհի հետ: Այդ պատճառով նա համարվել է անտեսանելի աստված⁴², իսկ դա բնորոշ է անդրաշխարհի աստվածներին: Իմիջիայլոց, մի դրվագում Ներգալը եւս հանդես է գալիս որպես անտեսա-

Teišeba, Archaeology and Language, Indo-European Studies Presented to James P. Mallory, Washington DC, p. 141-156:

³⁷ Հայաստանի անձնանուններից մեկը՝ Mariya-ն, համեմատում են խոռ. mariyannu «երիտասարդ մարտիկ, կառավարիկ, ազնվական» եւ ուրարտ. mari- «ազնվական» բառերի հետ, որոնք հանգեցվում են հին հնդ. marya- «այր, երիտասարդ, կտրիճ» բառին եւ մեկնարկում են «միջագետքյան արիացիների»՝ խոռոիական աշխարհում տիրող տարր լինելու համատեքստում, տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայաստանի լեզվի..., էջ 94-95. В. В. Иванов, Урартск. mari хурритск. marianne хайасск. Marija, Переднеазиатский сборник, Москва., 1979, с. 101-112:

³⁸ Հայաստանի անվանաբանության մեջ խոռոա-ուրարտական տարրի վերաբերյալ տե՛ս հատկապես Գ. Բ. Джаукян, О соотношении хайасского и армянского языков, т. 1, с. 76-79:

³⁹ O. Belli, The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu, Istanbul, 1999, p. 37-41, fig. 17. A. Y. Petrosyan, Haldi and Mithra/Mher. Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, N 1, 2006, p. 227.

⁴⁰ E. Laroche, նշվ. աշխ., p. 105. V. Haas, Geschichte der hettitischen Religion, S. 367, RLA 9, 224.

⁴¹ A. Çilingiroğlu, M. Salvini, When was the Castle of Ayanis Built and What is the Meaning of the Word Šuri? Anatolian Studies, N 49, 1999, p. 55-60.

⁴² M. Salvini, Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état. Studi epigrafici e linguistici sul Vicino oriente antico 6, Roma, 1989, p. 86.

նելի աստված (այս մասին տե՛ս ստորև): Այա, Խալդիի՝ բոցերի մեջ վագող պատկերը համեմատվում է միջագետքյան «վագող աստծու» կերպարի հետ, որպիսին էր Ներգալը⁴³, այսինքն՝ այս աստվածները մերձենում են մի շարք հատկանիշերով:

Հայասայի եւ Ուրարտուի դիցարաններն ունեն նշանակալի տարբերություններ: Ուրարտական աստվածների պաշտամունքը կենտրոնացած էր Հայասայից շատ հեռու՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, դիցարանում էական դեր է կատարել արական մեծ աստվածների եռյակը, աստվածուհիները հիշվում են աստվածներից առանձին եւ այլն: Չի երևում նաեւ դիցանունների համապատասխանություն⁴⁴: Սակայն Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ք. ա. Բ. եւ Ա. հազարամյակների՝ իրարից մի քանի դար տարբերությամբ գոյություն ունեցած այս երկու հզոր թագավորությունների գլխավոր աստվածների գործառությունների այսպիսի նմանությունը դժվար է պատահական համարել⁴⁵:

Սեմական կապեր. Հայասայի առասպելների վերաբերյալ ուղղակի տվյալներ չկան: Բայց ուշ խեթական ժամանակների (Ք. Ա. ԺԴ-ԺԳ. դդ.) մի աղբյուրում հիշվում է մի ուգարիտյան (արեւմտասեմական՝ քանանական) առասպել, տեղայնացած այս շրջանում: Ըստ այդ առասպելի՝ Ասերտու (Ašertu) աստվածուհին, Էլ-կունիրսայի (El-kunirša) կինը, սիրո առաջարկություն է անում Էլ-կունիրսայի որդի ամպրոպի աստծուն (արեւմտասեմական Ba‘al, ուգարիտյան Ba‘lu): Ամպրոպի աստվածը «գնաց դեպի Mala գետի ակունքները: Նա գնաց Էլ-կունիրսայի՝ Ասերտուի ամուսնու մոտ, [եւ] մտավ վրանը (= տուն, կացարան) Էլ-կունիրսայի»⁴⁶: Էլ-կունիրսա անունը խեթական հաղորդումն է սեմական Էլ աստծու եւ նրա մակդիրի՝ ‘ēl qunī (‘a)rša «երկրի արարիչ Էլ»: Քանանական-փյունիկյան Էլը, ուգարիտյան Իլուն, արեւմտասեմական գերագույն աստվածն էր, որն այս կոչումով ի հայտ է գալիս նաեւ այլ քանանա-ամորեական եւ պալմիրական (արամեերեն) տեքստերում: Այս աստվածն է, որ Աստվածաշնչի (Ծննդ. ԺԴ. 19) եբրայական բնագրում կոչվում է «Էլ ամե-

⁴³ U. Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rhein, 2004, S. 200.

⁴⁴ Ուրարտական դիցարանի վերաբերյալ տե՛ս Ս. Գ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990. Ա. Ե. Պետրոսյան, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը եւ պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, ՊԲՀ, թ. 2, 2002, էջ 243-270. Y. H. Grekian, *The Will of Menua and the Gods of Urartu*. Aramazd, *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 2006, 1, p. 150-195:

⁴⁵ Հնարավոր է, որ Խալդին եղել է Հայասայի շրջանի հին բնակիչների մեծ աստվածը, որոնք տեղափոխվել են հարավ եւ իրենց հետ տարել իրենց աստծու պաշտամունքը, տե՛ս Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայոց ազգածագման հարցեր, էջ 62, 66-69:

⁴⁶ Այս տեքստի պահպանված հատվածների հրատարակությունը տե՛ս H. A. Hoffner, *Hittite Myths*, Atlanta, 1990, 69:

նաբարձրյալ, երկնքի եւ երկրի Արարիչ» եւ նույնացվում Յահվեի հետ⁴⁷: Մալան Եփրատի խեթական անվանումն է: Ք. ա. XIV-XIII դարերում Եփրատի ակունքների երկիրը Հայասան էր, եւ ակնհայտ է, որ Եփրատի ակունքներում բնակվող «երկրի Արարիչ Էլը» պետք է նույնացվեր կամ համադրվեր Հայասայի մեծ աստծու հետ: Այսինքն՝ Հայասայի մեծ աստվածը նույնացվել է այն աստծուն, որը հետագա համաշխարհային կրոններում հանդես է գալիս որպես միակ արարիչ աստված: Ասերտուն այս համատեքստում համադրելի է Ս.GUR-ի կնոջը, իսկ Բա՛ալը՝ ամպրոպի աստվածներից մեկին կամ տարբեր տեղերում պաշտվող միակ ամպրոպի աստծուն:

Հայասայում կարծես ի հայտ է գալիս նաեւ Ասերտուն (այլ կերպ կոչվում է Աստարտե): Դիցարանի տասնմեկերորդ աստված Baṭaik-ը (սեպագիր ba-al-taik) համադրելի է արեւմտասեմական Ba'alat դիցանվան հետ, որը նշանակում է ուղղակի «տիրուհի» եւ մարմնավորված մի մակդիր է (Ba'al / Ba'lu-ի իգական ձեւն է), Աստարտեի մի անվանումը⁴⁸: Այդ դեպքում Բալտաիկը պետք է ներկայացնի խառը կազմություն՝ հնդեվրոպական ծագման քնքշական-նվագական -ik ածանցով: Հատկանշական է, որ նման մի ձեւ է հենց Ba'alat-ի հետ համադրելի Աստիկը, որի կերպարը, կարծում են, էական ընդհանրություններ ունի սեմական դիցուհիների հետ⁴⁹: Եթե այդպես է, ապա Հայասայում ի հայտ են գալիս կապեր արեւմտասեմական երկու աստվածների՝ Էլի եւ Աստարտեի հետ:

Ինչո՞ւ է այնպիսի հզոր մշակույթ եւ քաղաքակրթության հազարամյա պատմություն ունեցող մի երկրամասի, ինչպիսին Ք. ա. Բ. հազարամյակի կեսի Սիրիան էր, մեծ աստծու կացարանը տեղայնացվել Եփրատի ակունքների մի հեռավոր երկրամասում: Իհարկե, աստվածների բնակավայրը լեռներն են, Եփրատի ակունքները լեռներում են, եւ Եփրատն էլ, անկասկած, սրբազան գետ է: Բայց այդ կացարանը առաջ տեղայնացվել է Սիրիայում եւ նրա երկրորդ՝ վերինեփրատյան տեղայնացումը մեկ այլ պատճառ պիտի ունենար: Այս պատկերացումը կարող էր ներդրվել խոտիների միջոցով, որոնք հայտնվել են Սիրիայում հյուսիսից ու արեւելքից եւ էական դեր կատարել այնտեղ արդեն Ք. ա. Գ. հազարամյակի կեսից (խոտիերենը Ուգարիտի երկու լեզուներից մեկն էր): Ինչեւէ, նշենք, որ եթե Բալտաիկի անունը սեմական է, ապա Հայասայում, հավանաբար, սեմական բնակչություն է եղել:

⁴⁷ И. Ш. Шифман, Культура древнего Угарита, Москва, 1987, с. 146.

⁴⁸ Բա՛ալատ (Բալտի)-Աստարտեի առապելը տես И. Ш. Шифман, նշվ. աշխ., с. 157-158: Բալտաիկի սեմական՝ արադական մեկնությունը՝ Г. А. Капанцян, Историко-лингвистические работы, т. 1, с. 94. Г. Б. Джаукян, Хайасский язык..., с. 47-49:

⁴⁹ Տես А. Y. Petrosyan, State Pantheon of Greater Armenia, p. 186-187:

Հայկական կապեր. Ինչպես ասվեց, Ներգալի խորհրդանիշը գենքն էր՝ թուր/ դաշույնը: Թուր-U.GUR-Šulinkatte նույնացումը հնարավորություն է տալիս Šuli(n)katte դիցանունը մեկնաբանել որպես «թուր-արքա» կամ «թրի արքա»: Šuli-ն (սուլի, քանի որ խեթերեն սեպագիր չ-ն արտացոլում է s հնչյունը) համադրելի է հնդեվրոպական *kʷ-, *kʷd- «սուր» արմատին, որից, l- եւ r- ածական/ածանցներով «սուր գենք» նշանակությամբ տերմիններ են ստեղծվել՝ հմմտ. հայ. սուր «թուր, որեւէ սուր գործիք», պաք < սուլ-աք (-աք ածանցով) «նետ, նիզակ», հնդ. cūla «նիզակ» են: Եթե դա այդպես է, ապա այս դիցանվան առաջին մասը հնդեվրոպական է: Հատկանշական է, որ Խաղդիի խորհրդանիշ նիզակ-շեղբը կոչվում էր šuri, որը, ակնհայտորեն, նույնական է հայ. սուր բառին⁵⁰:

Ինչպես ասվեց, Տարան (Tarawn) տեղանունը կարող է կապվել խաթական Taru/Tarawa-ի հետ: Ըստ Խորենացու (Բ. ք)՝ Տարոնի հին տերերի էպոնիմ-նահապետն էր Սլաքը՝ սերված Հայկից, կամ Հայկից էլ առաջ Հայաստանում ապրողներից: Սլաք-Տարան՝ նահապետ-տեղանուն կապը միանգամայն համադրելի է Šulikatte-Tarawa ծննդաբանությանը եւ, կարելի է կարծել, որ այստեղ մենք գործ ունենք տեղի հնագույն առասպելաբանական մի հանգույցի հետ, որը հետագայում վերափոխվել է նախարարական տան ծննդաբանության: Սլաքն, ինչպես տեսանք, համադրելի է Šulikatte-ի առաջին մասին. հնարավոր է նույնիսկ, որ այն ուղղակի ծագում է Šulikatte-ից (*Suləkʰatʰe > *Sulakʰay > Sulakʰ < Slakʰ)⁵¹: Բայց եւ այնպես, Šulikatte-ի առաջին մասի հայկական մեկնաբանությունը մնում է միայն հավանականությունների ոլորտում: Այն կարող է մեկնաբանվել նաեւ որեւէ այլ հնդեվրոպական լեզվով, հմմտ. հատկապես հիշյալ հնդ. cūla «նիզակ» բառը, որի հետ համահունչ է հայասական U.GUR-ի š(a)ummatar կոչումը:

Հայասական ութերորդ աստվածն էր Terittutunni-ն, որի անունը Գ. Ղափանցյանը եւ, նրա հետեւությամբ՝ Գ. Ջահուկյանը, ստուգաբանում են հնդեվրոպական *trei- «երեք» արմատից, որպես վաղնջահայերեն *trititun > *տոտտուն «եռապոչ», իսկ Վ. Տոպորովը, ելնելով Վահագնի հատկանիշներ-

⁵⁰ Այս տերմինի իմաստը վերջնականապես բացահայտվեց Այանիսից գտնված հսկայական՝ մոտ 80 սանտիմետրանոց նիզակաձայրի վրայի արձանագրությունից, որտեղ այն անվանված է šuri, տե՛ս **A. Çilingiroğlu, M. Salvini**, նշվ. աշխ., p. 56, 59:

⁵¹ Այս հարցերի շուրջը տե՛ս **А. Е. Петросян**, *Армянский эпос...*, с. 34-35, 156-157, 164. Šulikatte-Սլաք համադրության հեղինակը Ջ. Ռասելն է, որը գտնում է, որ Սլաքը կարող է ներկայացնել Šulikatte-ի խիստ տված ձևը, տե՛ս **J. Russell**, *Ancient Anatolians and Armenians, The Second International Symposium on Armenian Linguistics, Proceedings*, Yerevan, 1993, p. 75:

րից, հնարավոր է համարում Terititunni-ի՝ Վահագնի նախորդը լինելը⁵²: Իրոք, Terititunni-ն հիշեցնում է հնդեվրոպական «երրորդ հերոս» *Trito-ի անունը⁵³ (հնդիրանական *Trita-, *Traitauna, իրան. Θραētaona եւն): *Trito-ն վիշապամարտիկ է, իսկ Վահագնը՝ «վիշապաքաղ» եւ, անկասկած, «երրորդ հերոս»⁵⁴: Թեւեւ «եռապոչ» մեկնաբանությունն արհեստական է թվում՝ նման կերպար հայտնի չէ հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ (որտեղ հայտնի է եռագլուխ վիշապը), իսկ տոտունը ծագում է տուտն-ից⁵⁵, եւ titunni-ն կարծես անբացատրելի է մնում⁵⁶, բայց եւ այնպես, Հայկական լեռնաշխարհի հին արվեստում «եռապոչ» կերպարի մի բացառիկ պատկեր կա, որը կարող էր ձեւավորվել հնդեվրոպական եւ խոտիական ավանդույթների միախառնման արդյունքում⁵⁷: Եւս մեկ ընդհանրություն՝ Վահագնը հիշվում է որպես «ուրթերորդ» (Ագաթանգեղոս 809), իսկ Տերիտտիտունին՝ հիշատակվում է ուրթերորդը, եւ այստեղ մենք գործ ունենք, թերեւս, հայ նախաքրիստոնեական եւ հայասական դիցարանների մի կառուցվածքային ընդհանրության հետ:

Անկախ ամեն ինչից, հնդեվրոպական *treies-ի հայ. երեք դառնալու դարաշրջանը հայտնի չէ եւ չնայած Տերիտտիտունին՝ հնդեվրոպական «երեք» արմատի հետ հավանական կապին, նրա հայերեն լինելը վիճելի է: Նմանապես, Zilipuri դիցանվան երկրորդ մասը հիշեցնում է հնդեվրոպական *peh₂ur / *pur- արմատը, որից ունենք հայ. հուր «կրակ» (ինչպես ասվեց, նա օջախի աստված էր): Այդ անվան համար նույնպես կարելի է հայերեն ինչ-որ մեկ-

⁵² Г. А. Капанцян, Историко-лингвистические работы, т. 1, с. 93-94, 306. Г. Б. Джаукян, Хайасский язык..., с. 51-52. Նույնի՝ О соотношении хайасского..., 1, с. 66-67. В. Н. Топоров, Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции, ИФЖ, N 3, 1977, с. 105.

⁵³ *Trito-ի վերաբերյալ տե՛ս B. Lincoln, Priests, Warriors, and Cattle. A Study in the Ecology of Religion, Berkeley-Los Angeles, 1981, p. 131-132:

⁵⁴ Վահագնը երրորդն էր Արամազդ, Անահիտ, Վահագն եռյակում (Ագաթանգեղոս 127), նա պաշտվում էր Անահիտի եւ Աստղիկի հետ համատեղ մեկ տաճարում, նրա հիմնը եռամաս էր, նրան էր նվիրված ամեն ամսվա 27 (= 3x3x3)-րդ օրը եւն, տե՛ս A. Y. Petrosyan, Armenian Epic..., p. 36:

⁵⁵ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Դ., Երևան, 1979, էջ 430:

⁵⁶ Հմմտ. Գ. Բ. Զահուկյան, Հայաստյի լեզվի..., էջ 96, ծան. 28:

⁵⁷ Հայկական լեռնաշխարհի հին մշակույթի առավել նշանավոր իրերից մեկի՝ Հասանլուի գավաթի պատկերում ամպրոպային Թեշուրի հակառակորդ իրեշը պատկերված է եռագլուխ վիշապ ներկայացնող պոչով (E. Porada, The Hasanlu Bowl. Expedition, 1 (3), 1959, p. 18-22. Նույնի՝ The Finds from Marlik, the Gold Bowls of North-Western Iran, and The 'Amlash Culture. The Art of Ancient Iran: Pre-Islamic Cultures, New York, 1965, p. 96-101. I. J. Winter, The Hasanlu Golden Bowl. Thirty years later. Expedition, vol. 31, N 203, 1989, p. 87-106), իսկ Վահագնը, կարծում են, իր մեջ է ներառել նաեւ խոտիական ամպրոպի աստված եւ վիշապամարտիկ Թեշուրի պաշտամունքը (տե՛ս A. Y. Petrosyan, State Pantheon of Greater Armenia, p. 182):

նաբանություն գտնել, բայց դա եւս ապացուցելի չի լինի: Հայերենում *p > h անցումը եւս չի թվագրվում:

Գ. Զահուկյանն իր աշխատություններում ցույց է տվել զգալի թվով բալկանա-հայաստանյան (թրակա-հայաստանյան) զուգահեռներ⁵⁸: Դրանք հիմնականում վերաբերում են ոչ դիցանուններին, բայց պետք է նշել, որ Տերիտոլիտունիի լավագույն զուգահեռներն իրականում հայտնի են Բալկաններից (հմմտ. հուն. τριτος «երրորդ», Τριτών եւ Τιθωνός դիցաբանական անունները): Նույնը թերեւս կարելի է ասել Յիլիպուրիի վերջավորության մասին, հմմտ. հուն. πῆρ «կրակ»⁵⁹:

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ Ներգալը ներկայացված է որպես Անգեղ (Դ. Թագ. ԺԷ. 30): Անգեղ աստծու վերաբերյալ ուղղակի տեղեկություններ չկան՝ այդ անունը հանդես է գալիս միայն տեղանուններում եւ լեզնեղներում: Ծովք նահանգի հարավարեւելյան գավառը՝ ներկայիս Դիարբեքիրից հյուսիս-արեւմուտք, կոչվում էր Անգեղ տուն, որի կենտրոնն էր Անգ(ե)ղ քերդաքաղաքը (հուն. Ἰγγηληνῆ, լատ. Ingilena): Ներգալը հնում մեծ աստվածն էր Ուրկեշի (Դիարբեքիրից հարավ-արեւելք): Անգեղում էր գտնվում հնագույն հայ արքաների մի գերեզմանոցը (Փավստոս Դ.իդ): Այս փաստերը ցույց են տալիս Անգեղի կապը Ներգալի հետ եւ նրա՝ անդրաշխարհի աստված լինելու հանգամանքը⁶⁰:

Սերեոսի պատմության առաջին գլխում հայոց արեւմուտքի եւ Ծովք-Անգեղ տան իշխանների նախահայրն է համարվում Հայկի տոհմից Բագարատը, որը կոչվել է նաեւ Անգեղ, «գոր ի ժամանակին ազգ բարբարոսացն աստված կոչեցին»⁶¹: Բագարատ (իրան. Bagadāta) նշանակում է «աստծու տուրք», ընդ որում, խոսքը վերաբերում է առավելապես Միիր աստծուն: Խորենացու Պատմությունում (Բ. ք) Անգեղ տան էպոնիմը Տորք Անգեղեան է (որոշ ձեռագրերում՝ Տորք Անգեղեայ), Հայկի տոհմից, Մեծ Հայքի արեւմուտքի առաջին կուսակալը: Իր հայտնի առասպելում նա մեծ քարեր է նետում Պոնտոսից հարձակվող ավագակների նավերի վրա: Այսինքն՝ նրա արկածը տեղայնաց-

⁵⁸ Գ. Բ. Զահուկյան, Հայերենը և հին հնդեվրոպական լեզուները, Երևան, 1970, էջ 79-81. Նույնի՝ Հայաստանի լեզվի..., էջ 106-107. տե՛ս նաև Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայոց ազգաձագման հարցեր, էջ 54-55:

⁵⁹ Խաթական առասպելաբանության մեջ հնդեվրոպական՝ թրակյան ազդեցության վերաբերյալ տե՛ս В. Н. Топоров, Хеттск. Purulia, лат. Parilia, Palilia и их балканские истоки. Балканский лингвистический сборник, 125-142. С. Л. Николаев, А. Б. Страхов, К названию бога громовержца в индоевропейских языках, Балтославянские исследования, 1985, Москва, 1987, с. 149-153. А. Y. Petrosyan, The Indo-European, p. 6-7, 144-146, 153:

⁶⁰ Անգեղի վերաբերյալ տե՛ս Ա. Ե. Պետրոսյան, Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր, էջ 34-42:

⁶¹ Ձեռագրերում Բագարատ, որ պետք է ճշտվի Բագարատի:

վում է ոչ թե Ծովքում, այլ հյուսիսում Սեւ ծովի ափին, ոչ հեռու այն շրջաններից, ուր Հայասան էր:

Անգեղ-Բագարատ «Աստծու տուրք» եւ Տուրք Անգեղեայ-«Անգեղ աստծու տուրք՝ որդի» անունները համադրելի են, որը ցույց է տալիս նրանց համապատասխանությունը⁶²: Բայց, պետք է նկատել, որ այս համադրությունը միարժեք չէ: Բագարատը, որպես «աստծու տուրք/որդի», առավել կհամապատասխաներ Անգեղ աստծու որդուն, բայց հենց ինքն է կոչվել Անգեղ: Պետք է կարծել, որ հայրանունը դարձել է մականուն, ինչպես մեզանում ընդունված է ասել Տուրք/Տորք Անգեղ՝ Անգեղյայի փոխարեն:

Խորենացին Տուրքին ներկայացնում է որպես սաստիկ տգեղ («խոժոռագեղ եւ բարձր եւ կոպտարանձն եւ տափակաքիթ, խորակն եւ դժնահայեաց») եւ, ըստ այդմ, Անգեղ անունը մեկնաբանում է որպես «տգեղ», որի պատճառով էլ կոչվել է Անգեղեայ, իսկ տոհմը՝ Անգեղ-տուն: Անգեղը բնիկ հայերեն կազմություն է՝ կազմված հնդեվրոպական *դ- ժխտականով *wel- «տեսնել» արմատից, «անտես, անտեսանելի» «անտեսք» եւ նման իմաստներով, հմմտ. գեղեցիկ, որպես «տեսքոտ»:

Սա երբեմն համարվել է «ժողովրդական ստուգաբանություն», բայց իրականում այն մոտ է իսկությանը: Ընդհանրապես կյանքի եւ մահվան աշխարհների հարաբերությունը բնորոշվում է նրանց բնակիչների փոխադարձ անտեսանելիությամբ⁶³: Անտեսանելիությունը համադրվում է կուրության կամ աչքի այլ թերությունների հետ, եւ անդրաշխարհի աստվածությունները կարող են պատկերացվել որպես կույր, միաչքանի կամ շիլ: Նույնը վերաբերում է եւ այդ աշխարհների աստվածներին: Կարելի է ասել, որ ֆիզիկական թերությունները («տգեղությունը»)՝ ճաղատությունը, կաղությունը, շլությունը, ապա եւ տեսքի ու տեսողության թերությունների առավել ուժեղ արտահայտված ձեւերը՝ մեկ աչք ունենալը, կուրությունն ու անտեսանելիությունը, անդրաշխարհի աստվածություններին բնորոշ հատկանիշներ են: Այսպես՝ առասպելի մի դրվագում Ներգայն անտեսանելի է անդրաշխարհի դիցուհու վեզիրի աչքին: Ավելին, նա շիլ է, կաղ եւ ճաղատ⁶⁴, այսինքն՝ միանգամայն համապատասխանում է հայոց Անգեղին եւ Տուրք Անգեղյային:

⁶² Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Ա., Երևան, 1965, էջ 58-59. հ. Բ., Երևան, 1986, էջ 157: Մեզանում շատ ընդունված է Տուրք Անգեղյայի՝ Ադոնցի (Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա., Երևան, 2006, էջ 79-96) մեկնաբանությունը, ըստ որի՝ Տորքը անատոլիական ամպրոպի աստծու արձագանքն է հայոց մեջ: Այդ տեսակետը, կարծում ենք, պետք է վերանայել, տես Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայերէսի ու Փոքր Ասիայի..., էջ 398-399:

⁶³ В. Я. Пропп, Исторические корни волшебной сказки, Ленинград, 1946, с. 58-61.

⁶⁴ В. К. Афанасьева, И. М. Дьяконов, Я открою тебе сокровенное слово, Москва, 1981, с. 88-89.

Հատկանշական է, որ Տուրք Անգեղայի՝ թշնամիների նավերի հետևից ժայռեր նետող կերպարը (Խորենացի Բ. Ը) համեմատվում է հին հունական առասպելի միաչքանի կիկլոպ Պոլիփեմոսի հետ⁶⁵, ինչը կարող է համարվել եւս մի փաստարկ Անգեղի այս մեկնաբանության օգտին:

Հայերենը հնդեվրոպական լեզուների մեջ առավել մոտ է հունարենին⁶⁶: Հունական մահվան աստված Հադեսի անունը ստուգաբանվում է որպես **h₂-wid-* «ան-տես», «անտեսանելի»⁶⁷: Անգեղը, ըստ այդմ, պետք է մեկնաբանվի որպես Հադեսի անվանը զուգահեռ մի կազմություն⁶⁸: Ընդհանրապես, գերագույն աստվածները կարող են լինել «երեք աշխարհների»՝ երկնքի, երկրի եւ ստորերկրայքի տիրակալներ: Հադեսը Զեւսի մի հիպոստասիսն է՝ «ստորերկրայքի Զեւսը» (*Ζεύς χθόνιος*, *Ζεύς καταχθόνιος*), նրա բարդ կերպարի մի ասպեկտը: Ըստ այդմ՝ Անգեղը կարող է համարվել հին հայոց գերագույն աստվածը կամ անձնավորված մակդիրը, նրա անդրաշխարհիկ ասպեկտի անձնավորումը, որն իր «անտես» բնույթով համապատասխանում է լեռնաշխարհի հնագույն երկու հզոր թագավորությունների գերագույն աստծուն՝ ուրարտական Խալդիին եւ հայաստանի Ա.ԳՐ-Սուլինկատտե-Ներգալին⁶⁹:

Հայ-հայաստանի աստվածների առնչության հարցում առաջնային դեր ունի հայոց հին դիցարանի աստվածների պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնների տեղայնացումը Բարձր Հայքի երեք մերձակա գավառներում (Դարանաղի, Եկեղյաց եւ Թորդան), տարածքներ, որոնք, ինչպես կարծում են հետազոտողների մեծամասնությունը, մտել են Հայաստայի կազմի մեջ: Հաշվի առնելով ասվածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ հայաստան եւ հայկական դիցարաններին բնորոշ են աշխարհագրական, կառուցվածքային եւ կերպարային ընդհանրություններ:

Կան մի շարք ուժեղ փաստարկներ հոգուտ հայոց ազգաձագման հայաստան վարկածի (հունական լեգենդում հայոց նախնու՝ Արմենոսի կողմից

⁶⁵ Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա., էջ 81:

⁶⁶ H. K. Martirosyan, The Place of Armenian in the Indo-European Language family, the relationship with Greek and Indo-Iranian, Journal of Language Relationship, N 10, Moscow, 2013, p. 85-137:

⁶⁷ R. S. Beekes, Hades and Elysion, Mir curad, Studies in honor of Calvert Watkins. Innsbruck, 1998, p. 17-19. V. V. Ivanov, Old Novgorodian Nevide, Russian nevidal: Greek *ἄϊδλος*, UCLA Indo-European Studies, Vol. 1, Los Angeles, 1999, p. 284:

⁶⁸ Անգեղի այս մեկնաբանությունը տես A. E. Петросян, Отражение индоевропейского корня **wel-* в армянской мифологии, ВОН, 1987, с. 59-60. Ա. Ե. Պետրոսյան, Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր, էջ 34-42:

⁶⁹ Աստծու՝ թրի տեսքով պատկերվելը կարող է ակնարկել նրա մարդակերպ էության թաքնված, «անտեսանելի» բնույթը: Դատելով Անգեղակոթ դժվար մեկնաբանելի, այսինքն՝ վաղնջական տեղանունից՝ հայոց Անգեղը նույնպես կարող էր նույնացված լինել սուր գեների շերտի հետ (հմմտ. դանակի կոթ):

սկզբնապես Եկեղյաց գավառը եւ մերձակայքը բնակեցնելը, Հայասայի՝ հունական աղբյուրներում որպես Այա ավանդված լինելը⁷⁰, այսինքն, երկրի տեղական անունը սկսվել է հայ- եւ ոչ խայ- ձեռով, ինչպես հաղորդվել է խեթական սեպագրում, հայոց նախաքրիստոնեական աստվածների պաշտամունքների կենտրոնացվածությունը Եկեղյաց գավառում եւ մերձակայքում են)⁷¹:

Մեզանում ամենաէական հարցն է՝ արդյո՞ք Հայասան եղել է հայկական թագավորություն, կամ գոնե եղել է հայկական տարր Հայասայում: Այս հողվածում ցույց տրվեց հայ-հայասական դիցաբանական իրական կապերի գոյությունը: Հայասայում հայկական տարրի առկայության խնդիրը կարող էր լուծված համարվել, եթե ունենայինք թեկուզ միայն մեկ ուժեղ փաստ, օրինակ, որ Հայասայում պաշտվել է վստահելի հայկական անունով մեկ աստված: Բայց դա դժվար խնդիր է: Մենք չգիտենք, կամ համարյա չգիտենք հնագույն հայկական աստվածների անունները: Իսկ այն, ինչ գիտենք՝ Անգեղ, Աստղիկ, կամ կարող ենք ենթադրել՝ ելնելով հնդեվրոպական առասպելաբանության տվյալներից, չեն երևում հայասական դիցաբանում: Հայասական աստվածների մեծ մասը թաքնված է գաղափարագրի տակ՝ U.GUR, INANNA, ^{ԾՍ}: Դրված հարցը կյուծվեր, եթե պարզվեր, որ հայասական U.GUR-ը եղել է հայոց Անգեղը: Բայց U.GUR-ի հետ նույնացված Սուլինկատտեն հայկական չէ, այլ խաթական (թեեւ նրա անվան առաջին բաղադրիչը տեսականորեն կարող էր եւ հայկական փոխառություն լինել): Տերիտորիայի անունն էլ դժվար է միարժեքորեն հայկական համարել, քանի որ չգիտենք *treies- > երեք անցման դարաշրջանը (եթե այն տեղի էր ունեցել մինչեւ Ք. ա. Բ. հազարամյակի կեսը, ապա այդ անունը հայկական չէ):

Ստորեւ մատնանշենք որոշ հնարավորություններ: Անգեղ տեղանվան հետ համադրելի է խեթ. աղբյուրների Ingalawa տեղանունը (օտարալեզու տեղանվան սեպագիր մոտավոր հաղորդմամբ, ասենք, խեթ. -wa ածանցով)⁷²: Այս տեսակետը միանգամայն ընդունելի է լեզվական առումով, բայց, ըստ աղբյուրների, Ինգալավան գտնվել է Հայասայում կամ նրա սահմանում, այսինքն՝ Ծովքից եւ Անգեղ տնից հեռու եւ չի կարող նույնացվել Անգեղ բերդին: Մինչդեռ Անգեղ-Ինգալավա նույնացումը մեր խնդրի համար պարտադիր չէ: Անգեղ արմատով տեղանուններ կան Հայաստանի տարբեր շրջաններում,

⁷⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ե. Պետրոսյան, Ոսկե գեղմի առասպելը եւ վիշապ քարակոթողները, Վիշապ քարակոթողները, Երևան, 2015, էջ 233-240. А. Е. Петросян, Миф об аргонавтах: индоевропейские параллели и история (в печати).

⁷¹ Այս հարցերի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայոց ազգաձագման հարցեր, էջ 124-125. Հայասայի եւ Այա երկրի նույնացման վերաբերյալ տե՛ս Ա. Ե. Պետրոսյան, Ոսկե գեղմի առասպելը... А. Е. Петросян, Миф об аргонавтах (в печати):

⁷² Ա. Վ. Քոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 58-59, գրականությամբ:

եւ կարելի է կարծել, որ Ինգալաւան եղել է Անգեղ աստծու պաշտամունքի կենտրոնը Հայասայում կամ մերձակայքում: Ուրեմն, եթե Ինգալաւա-Անգեղ նույնացումը հաստատվի, Հայասայում հայախոս բնակչություն է եղել⁷³:

Մեկ այլ փաստարկ. Հայասան չի հիշատակվում Խեթական կայսրության գոյության վերջին հարյուրամյակում, այլ միայն Ացցին՝ նրա հետ կապված մի պետականություն: Խեթական կայսրության անկումից հետո այն եւս չի հիշվում եւ, կարծում են, որ եւ՝ Հայասան, եւ՝ Ացցին նույնպես դուրս են եկել պատմության թատերաբեմից: Հայտնի է, որ Հայասայի դարաշրջանից հետո նույն տարածքներում (հետագա Բարձր Հայք եւ Տայք նահանգները) հիշատակվում է Դիաուխի հզոր պետությունը, որը կործանվում է ուրարտական արքաների կողմից Ք. ա. Շ. դարում: Դիաուխին կարող էր հենց նույն Հայասան լինել: Անունների տարբերությունը նրանց նույնությունը բացառող փաստարկ չէ: Երկիրը կարող էր խեթերեն կոչվել մի անունով, ուրարտերեն՝ մեկ այլ, ինչպես Վրաստանի համար ունենք հուն. Իբերիա, հայ. Վիրք, կամ Հայաստանի համար՝ հուն. Արմենիա եւ վրաց. Սոմխեթի, Գերմանիայի համար իսպան. Ալեմանիա, ռուս. Գերմանիա ձեւերը (որոնք բոլորը տարբերվում են այդ երկրների ժողովուրդների ինքնանվանումներից): Եվ եթե նույնիսկ Դիաուխին Հայասան չէր երկրի առաջատար տարրի էթնիկական ծագման առումով, միեւնույն է, նրանում պետք է ապրեին նաեւ հին Հայասայի բնակ-

⁷³ Հայերենում հնդեվրոպական *w-ն դարձել է q *w > *gw > g ճանապարհով: Կարծում են, որ դա տեղի է ունեցել Ք. ա. Շ. դարից հետո, երբ ունենք ավանդված ուրարտ. Uelikuni/hi ձեւը՝ հայ. Գեղարքունիքի նախատիպը: Բայց դա միայն մեկ օրինակ է: Կարծիք կա, որ այդ կատարվել է ավելի վաղ (I. M. Diakonoff, Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian, Journal of the American Oriental Society, Vol. 105, 4, 1985, p. 601. Ա. Ե. Պետրոսյան, Արամագդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր, էջ 35, 40. Մ. Աղաբեկյան, Հայ-ուրարտական ստուգաբանական դիտարկումներ, ՊԲՀ, թ. 1, 2013, էջ 172-173): Սեպագիրը անկատար համակարգ է, իսկ օտար անուններն էլ այլ լեզուներով հաճախ հաղորդվում են որոշ մոտավորությամբ (հմմտ. օրինակ Անգեղի հուն. Ἰγγηλιονί, լատ. Ingilena հաղորդումները), եւ սեպագիր Uelikuni-ն կարող էր արտացոլել տեղական ոչ թե w-ով, այլ gw-ով սկսվող անվանումը: Իսկ Ինգալաւան կարող էր խեթական հաղորդումը լինել տեղական Angwel-ի: Կարելի է նաեւ այլ հնարավորություններ պատկերացնել, օրինակ՝ տեղական gw-ն մի դեպքում ընկալվել է որպես q, մյուսում՝ որպես w, կամ տարբեր բարբառներում *w > g անցումը տեղի է ունեցել ոչ միաժամանակ եւն: Կան նաեւ այլ փաստարկներ այդ տեսակետի օգտին: Համաքարթվելական *gwel- «օձ» արմատը պետք է փոխառված լինի վաղնշական հայերեն gwel-ից (< *wel-), իսկ քարթվելական լեզուների բաժանումը ժամանակագրվում է ոչ ուշ, քան Ք. ա. Գ. հազարամյակի վերջը (G. A. Klimov, Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages. Berlin-New York, 1998, p. IX, 29), տե՛ս A. E. Петросян, Отражение индоевропейского..., c. 65. A. Y. Petrosyan, The Indo-European..., p. 81: Հնարավոր է նաեւ, որ հունարեն ἄγγελος «սուրհանդակ, հրեշտակ» եւ հին հնդ. aṅgiras «առասպելական էակների մի դաս» բառերը, որոնք չեն ստուգաբանվում, փոխառվել են հայերեն Անգեղից, տե՛ս A. Y. Petrosyan, Indo-European *Wel in Armenian Mythology (in press):

չության ժառանգները: Դիաուխի մի բեկորն էր ուրարտական աղբյուրների Իյանի (ուրարտական ուղղագրության կանոններով գրվում է նաև Իգանի) երկիրը⁷⁴, որը թերևս ժառանգել էր հին Հայասայի անվանումը (ուրարտ. Սեպագիր e/i-ին երբեմն համապատասխանում է հայ. ա-ին, հմմտ. ուրարտ. euri «տեր», հայ. արի-որդ «օրիորդ», ուրարտ. Uelikuni, հայ. Գեղարքունի համընկումները): Հատկանշական է, որ այդ երկրից էր այն միակ հայտնի արքան, որը տիրում էր Հայկական լեռնաշխարհի ողջ կենտրոնական և հյուսիսային շրջանները գրավող Էթիունի երկրին: Եվ նրա անունը հայկական էր՝ Դիուծի-նի կամ Տիուծինի (հուն. Դիոգենեսի հայ. զուգահեռը)⁷⁵:

Այս հոդվածի որոշ եզրահանգումներ կարող են դիտվել որպես նոր գիտական փաստարկներ հայոց ազգաձագման հայասական վարկածի օգտին: Բայց նման բարդ խնդիրների քննության ժամանակ անհրաժեշտ է ցուցաբերել հավասարակշռված մոտեցում, ներկայացնել նաև հակափաստարկները: Հայասական վարկածի հիմնական թույլ կողմերից է Հայասայի հիմնական տարածքների, այսինքն՝ Հայաստանի հյուսիսարևմտյան շրջանների դեր չունենալը և նույնիսկ չհիշատակվելը հայոց ազգաձին ավանդության մեջ⁷⁶: Այդ տեսակետը որոշ չափով հենվում է հայոց ազգաձագման հունական լեգենդի վրա (Ստրաբոն XI, 4, 8. XI, 14, 12), ըստ որի՝ հայերի նախնի արգոնավորդ Արմենոսի հետեւորդները սկզբնապես հաստատվել են Ալիլիսենեում (Եկեղյաց գավառը) և մերձակայքում: Պատկերը կփոխվի, եթե պարզվի, որ Հայասան ընդգրկել է նաև Վանա ծովի մերձակա շրջանները, ուր տեղայնացվում է հայոց նախահայր Հայկի ոստանը՝ Հարքը: Այդ տեղայնացման վերաբերյալ, ինչպես ասվեց, վերջերս նոր փաստարկներ են բերվում, բայց ապացուցված համարել այն դեռևս դժվար է: Ազգաձին ավանդությունն առաջին Հայկյանների երկիրը տեղայնացնում է Այրարատում, ուրարտական աղբյուրների Էթիունի երկրում, որը պետք է լինե՞ր հնագույն Հայաստանը գոնե արդեն նախաուրարտական ժամանակներից⁷⁷: Հայ ցեղանունը ծագում է, ամենայն հավանականությամբ, հնդեվրոպական *poti- «տեր» արմատից, որի՝ Հայասա անվանման հիմք լինելը որոշակի խնդիրներ է հարուցում (Հայասայի համար ավելի հավանական է պատկերանում *h₂ayes/*h₂ayos «մետաղ, պղինձ» արմատը)⁷⁸: Պետք է նշել նաև, որ նույնիսկ, անկախ Հայասայում հնագույն

⁷⁴ Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 84-85, 87.

⁷⁵ Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայոց ազգաձագման հարցեր, էջ 138-139:

⁷⁶ Անդ, էջ 125:

⁷⁷ Անդ, էջ 135-138:

⁷⁸ Г. Б. Джаукян, Хайасский язык..., с. 67. Ա. Ե. Պետրոսյան, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգաձագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 93-94. Н. К. Martirosyan, Etymological Dictionary of the Armenian

հայերենի հնարավոր ներկայությունից, U.GUR-Սուլի(ն)կատտե նույնացումը կարող է վկայել երկրում խաթա-կասկյան էթնիկական տարրի էական դերի մասին:

РЕЗЮМЕ

В пантеоне Хайасы большинства богов представлены идеограмматически – ^dU.GUR, ^dInanna, ^dU. Но все же в ней выявляются следы нескольких языковых традиций. Главный бог страны представлен идеограммой ^dU.GUR. Это одно из написаний месопотамского бога войны и потустороннего мира Нергала, который в странах хеттского влияния был отождествлен с хаттским богом Сули(н)катте. Этот же бог отождествлен с месопотамско-арийским Агни. Показывается, что ^dU.GUR по нескольким параметрам функционально соответствует также урартскому верховному богу Халди. В армянской традиции с хайасским ^dU.GUR-ом и урартским Халди сопоставим бог Ангел, который в переводе Библии был отождествлен с Нергалом. Подробно изучается образ бога Ангела, который восстает как невидимый бог потустороннего мира, внутренней формой своего имени соответствующий с греческим богом Аидом («не-видный»). Подробное изучение всех возможных связей показывает, что в пантеоне Хайасы можно полагать присутствие хаттского, месопотамско-арийского, западносемитского и, возможно, армянского языкового элементов.

SUMMARY

In the pantheon of Hayasa the majority of gods are presented by the ideograms: ^dU.GUR, ^dInanna, ^dU. However, tracks of several linguistic traditions come to light in it. The main god of the country is presented by the ideogram ^dU.GUR. It is one of the writings of the Mesopotamian god of war and otherworld Nergal, who in the countries of Hittite influence was identified with the Hattic god Suli(n)katte. Meanwhile, he was also identified with the Mesopotamian Aryan Agni. It is argued that ^dU.GUR functionally corresponds to the supreme god of Urartu Haldi by several parameters. It is shown that in Armenian tradition the god Angel, who in the translation of the Bible is identified with Nergal, is the counterpart of Hayasaen ^dU.GUR and Urartian Haldi. The character of Angel, to be conceived as the invisible god of otherworld, is studied in detail (his name by its inner form corresponds to that of the Greek Hades: the “Invisible”). The detailed study of all possible connections shows that in the pantheon of Hayasa it is possible to suppose presence of the Hattic, Mesopotamian Aryan, Western Semitic and, maybe, Armenian languages.

Inherited Lexicon, Leiden-Boston, 2010, p. 384. Ա. Ե. Պետրոսյան, Հայ ցեղանունը, ԲՀ, ր. 2, 2014, էջ 184-199. А. Е. Петросян, Миф об аргонавтах: